

שינויי-ערכים בספרות העברית החדשה?

מאת זאב ויפמן

א

מה הם תווי דיוקנה החדשים של הספרות העברית הישראלית? מהן התמורות שנתחוללו בה בשנים האחרונות? מהי זיקתה של ספרות זו לכלל המתרחש בחברה הישראלית? המנסה לעקוב אחר התפתחותה של הספרות העברית בישראל בתקופת השנה האחרונה ולסכם לעצמו קווי התפתחותה האופייניים, יעמוד תוהה נוכח שתי מגמות מנוגדות: התרחבות והתפשטות לעבר תחומים חדשים מחד והתרופפות הזיקה החברתית והתגמדות-רוחנית, מאידך. דומה, פועל כאן מעין חוק כמותי: החדירה לתחומים שיד הספרות העברית בדורות הקודמים לא הגיעה כמעט עדיהם — כגון המחזה והתסכית — באה על חשבון העמקת השרשים והאדרת הפארות. מכאן שמלאכתו של המעריך לא תהא קלה כל-עיקר ושוב לא יוכל לפתוח סקירתו על-פי נוסח ביאליק „בשירתנו הצעירה”: „לילת תנים מצד זה וריקוד שעירים מצד זה: אין ספרות עברית! ובינתיים עלו בגגנו הנטוש כמה ספיחים משובחים... ששלושה מהם ברכו עתה את שירתנו הצעירה”... וכל-כך למה? ראשית, משום שספרותנו החדשה לא צמחה בגן נטוש וכבר קדמו לה דורות של יוצרים עברים ברוכים בסוגי הספרות הרבים. והשנית, קם דור של סופרים ומשוררים מבני-הארץ שיקשה לבחור מהם דווקא „שלושה ספיחים משובחים”, אם גם לא צמחו לנו לאחרונה „שמשונים”...

אף נוסח ברנר ל„הערכת עצמנו בשלושת הכרכים” — אינו יכול לשמש לנו פתיחה נאותה, שעה שרבים בעלי-הלכה ובעלי-אגדה בשדה ספרותנו ולא ניתן להקיש ולמצות הערכת עצמנו לא עפ”י יוצר מרכזי אחד ולא על-פי שלושה כרכים. ואף-על-פי-כן נראה לי כי עצם הצגת השאלה של „הערכת עצמנו”, היא השאלה המרכזית, המציקה והמעוררת את מחשבותיהם ואת הגיגיהם של רבים העוסקים בספרות, אם כיוצרים ואם כקוראים ומבקרים.

המעיין במאסף ג' (תשכ"ב), שיצא על-ידי אגודת-הסופרים בישראל והמהווה כעין כנסת דברי סופרי א"י בשנת ה'15 לקיומה, יתקשה לתת תשובות ברורות לשאלות אלה. אכן, טיבו של „מאסף” שהוא מאסף ולא ממיין, הוא מאסף מן המצוי בשדה-הספרות ואינו בורר מן המינים על-פרי סוגיהם, מגמתם או טיבם האסתטי. „מאסף” אפילו יהא ספר עבה-כרס, הלקט שבו אינו משקף בהכרח את מלוא דיוקנה ואת מכלול סגולותיה של ספרותנו. אחד הדברים המתמיהים למשל, „במאסף” זה הוא העדר כמעט מוחלט של יצירותיהם של דור הסופרים הראשון מבני-הארץ, זה המכונה ב„ז'ארגון” שלנו „דור הפלמ”ח”, החל מיוהר סמילנסקי ומרדכי טביב, דרך מ. שמיר המגדים והשחמים ועד למשוררים חיים גורי וע. הלל ואחרים. דווקא שורה זו של יוצרים מהווה את הגשר מדור „היחדר” (שלונסקי,

גולדברג, אלתרמן) ועד לדור "העכשיו", ודווקא ביצירותיהם ניצטלבו התמורות. אף אותם שנודמנו כאן לאכסניה אחת והם בני דורות שונים בספרות העברית, למן בורלא והזו ועד דן פגיס וגבריאל מוקד, לא באו לשם "שבת אחים גם יחד", אלא יותר בכחינת ו"יתרוצצו הבנים בקרבה". לא-יפלא-על-כן כי על-אף היות "מאסף" זה אכסניה אחת, הרי שניכר מיד כי אורחים שונים נטו ללון והדברים מתגלים לא-רק שעה שקורא הנך את המאמרים על פני הספרות ומגמתם, אלא אף כשבוחן הנך את חרוזי השירים עצמם.

לא הזכרתי מאסף זה על-מנת לפסלו במומים שבו, והרי מצוי בו רב מן היצירה הברוכה ומן ההגות, אלא באתי לבחון ולהדגיש באמצעותו, שאף הוא על-כל המצוי שבו, אינו עשוי לגאלנו מן התהייה ומן המבוכה האופפת אותנו בגשתנו לדון בבעיית שהצגנו בראשית רשימתנו.

ב

מהו מוקדן של בעיות אלו, שהנן ספרותיות בגלוייהן, אך במהותן מושרשות הן במעמקי ההווייה החברתית על רבדיה ההיסטוריים והפסיכו-סוציולוגיים? יש רבים הרואים מוקד זה כשינוי הערכים בחברה הישראלית. כאן, טוענים הם, נעוץ שורש הניגוד בין התפיסות השונות על דיוקנה ועל יעודה של הספרות העברית וכאן עגון הציר לתמורות המהפכניות שהתחוללו בה בשנים האחרונות. קביעה כללית זו, מחייבת שתי בחינות עיקריות, האחת מעין היסטורית-סוציולוגית והשנייה מעין רוחנית-ספרותית, למען נוכל לעמוד על מידת אמיתותה ועל כוחה לפרש את התהליכים המורכבים, המצטלבים ביצירה הספרותית הישראלית.

הבחינה ההיסטורית-חברתית מהי? בחינה זו מדגישה את התמורה המהפכנית שחלה במיבנה החברה הישראלית לאחר קום המדינה ובזיקתו של הפרט אל חברתו ואל יעדו ההיסטורי-לאומי. אילו נוקט הייתי בשפת-דימויים "ביולוגית", הייתי אומר, שחלה מעין מוטאציה רוחנית בחברה הישראלית ובאדם הישראלי עקב המעבר מן השלב של המאבק לעצמאות לאומית של קדם-מדינה, אל השלב של חיים במדינה יהודית, על דפוסי הממלכתיים. את מקום ההתנדבות והחלוציות, שאיפיינו את החברה הישראלית בתקופת ההתיישבות והמאבק על אוטואמנציפאציה לאומית, הולך ומשתלט תהליך הנורמאליזאציה, שבא לאחר שנדמה שהמטרה הלאומית-המדינית כבר הושגה.

לכאורה, אין רע בנורמאליזאציה, כי הרי רצינו ושאפנו לחיות חיי עם על אדמתו, ככל הגויים, ואף פארנו שאיפה זו בעבר כבשורה וכ"שינוי-ערכי" בישראל; אך ככל שהולכים ומתקרבים אנו אליה, מתברר שיש אף פנים אחרות לנורמאליזאציה זאת. הבחינה החיובית שבה, זו הנוגעת במעבר מאנורמאליה של חיי היהודים בגולה לחיי עם חופשי בארצו, היוצר את יצירתו בשטחי החיים השונים — טרם נתגשם; ואילו הבחינה השלשית שבה, זו של התרופפות ההזדהות של הפרט עם המסורת התרבותית-הלאומית שלו ועם דרכי עמו, הולכת ומתפשטת. תהליך חברתי ורוחני זה, שהוא פרי ההתפתחות ההיסטורית-הלאומית שלנו,

הקשור במעבר לחיים ממלכתיים, הולך ומשתלב בתהליך רחב יותר המקיף כיום חלקים נכבדים מן העולם המודרני, אותן מגמות המבטאות את משבר האמונה החברתית-הרוחנית שלאחר שתי מלחמות עולם ושל חברה החייה בצילה המאויים של הפצצה הגרעינית, ואתן מגמות של התעצמות הטכנוקראטיה כגורם לאוטומי-זאציה ביחסים החברתיים ובניכור האדם ביחס לעצמו.

שלוש המגמות האלו שמנית, מתגבשות יחד לחוויית-יסוד אחת המשוקעת בנפשו של המכונה בן "הדור המודרני". דור זה אצלנו, שצמח כבר כאזרחי מדינה יהודית חופשית, אך נוכח כי השגת המדינה לא הביאה את המשיח ולא קירבה את הגאולה המקווה (כשם שאף תנועות אחרות משיחיות, לאומיות וחברתיות — לא עשו זאת), מנסה לנער מעצמו את האחריות כלפי המשיחיות, שהיא לאומית וחברתית, משום שאינו מאמין בעתיד היסטורי שהוא מעמיד את ה"עכשיו", כחווייה אישית אקזיסטנציאלית, בתוך עולם לא-היסטורי ולא-מוסרי, ועל כן אף לא-חברתי, כי הרי תפיסה היסטורית הינה במהותה תפיסה חברתית.

הנה כך מנסה לנער מעצמו כבלי רציפות ואחריות היסטורית אחד מדובריה של הספרות העברית המודרניסטית:

— "אם אומנם קיים תוכן היסטורי ממש, עומד וקבוע או דינאמי — ומשתנה, ששמו "יהדות", מעבר לקונטקסט האמונה הדתית, ואנו מצווים לשאת בהמשכיות שלו, אשמה בוודאי הספרות העברית המודרניסטית בשבירת הרציפות ההיסטורית. אך אם אין משמעות למושג "יהדות" מעבר לקונטקסט הדתי, האמנותי, של דבקות בכוח אלוהי, אין אנו אשמים בלא-כלום... שהרי אין אנו יהודים דתיים", — (גבריאלי מוקד: "ספרותנו הצעירה בראי סוציולוגי"). אכן זוהי הפילוסופיה על ההיסטוריה והמסקנה הספרותית שהוא מסיק מכך היא: "אם-כן עלינו לומר את הדברים במלוא האומץ, המרחק בינינו ובין הספרות הרבנית, דרך משל, הוא רב יותר מן המרחק בין קאמי ובין התחלותיה של הספרות הצרפתית..."

לא הבאתי ציטטין אלה בכדי להתווכח עם תפיסתו השוללת של ג. מוקד, או כדי להצביע על סתירות המצויות בתוך מאמרו; מנסה אני לעקוב אחר השרשים המצמיחים הוויית דור מודרניסטי זה, כדור וכיחידים המחפשים ביטוי ספרותי לישותם ויחסם לעולם. ואומנם, גילויים אלה של פסיכולוגיה-חברתית, שהם פרי עולמנו המודרני, מתגלמים בשפת הספרות המודרניסטית הן בתכנים והן בלבושים. רבה החזרה אחר מוטיבים-מודרניסטיים (ניהליסטיים), לאו-דווקא יהודיים-ישראליים והתירור אחר שפת-דימויים חדשה או מתורגמת, שתגלם את הניהיליזם הרוחני הזה. עימותם של מגלמים ספרותיים אלה עם אותם של דור הסופרים הקודם, עשוי להעמידנו על התמורות וללמדנו על דרך ההשתקפות החווייתית והאמנותית השונה. הנה כך מגיבים שני משוררים עבריים בני שני דורות שונים בספרות העברית (שבערך דור חוצץ ביניהם), על חוויית האדם המודרני בעידן הטכנוקראטי, שלו שותפים הם עתה, בזמן ובמקום. אך אותו ניסיון היסטורי, מביא למסקנה שונה:

„אָבדה המשמעות של הדברים,
ללא מלים פורחות האותיות.
נהפכנו בתוכנו לזרים,
לבלי ראות כי מאתנו זאת
וכי במו ידינו אס נקים
עצמנו — גם תבל תקום להיות. (ש. שלום: אות הזמן)

אכן נשמעת הקינה על השתלטות הטכנוקרטיה על נפשו של האדם כי כך פותח הוא את שירו: „אך משולש, ריבוע ועיגול נותרו מכל מראות היקום החי“... חוויית-האדם המודרני של ניכורו לעצמו, נשמעת כאן; אך גם בוקעת האמונה כי בידי האדם לשנות חוקיות מכושפת זו ובידיו לבנות לו את עולמו. לעומתו — יהודה עמיחי, אחד מחלוצי הספרות המודרניסטית בישראל שר:

בצער עמוק וביגון עובר
אנו מודיעים שאנחנו מוסיפים
לחיות. וגם כך, וגם בשמחה.

— וכמו העננים על פני הרקיע הריק,
של ליל החורף הזה
אנחנו נדחקים רדופי רוחות על פני האדמה,
לא הרים ולא בתים ולא ידי אדם מושטות
יעצרו אותנו, ולא אבנים שנגמלו מן השדה,
אבל בצער רחוק ומתרחק אנו מוסיפים לחיות
במקומנו, וגם כך, וגם בשמחה. (מודעת אבל)

אין כאן יאוש, יש כאן העדר מוצא והעדר אמונה, האדם ניתפס כאובייקט טכני, כמעט, הנידח על-ידי רוחות (אפשר הוא מעין טיל?). עובדת-חיו של האדם, אם בצער ואם בשמחה, אינה משנה ולא כלום. האמצעי היחידי שנותר לו — הוא הקומוניקציה. הוא משדר ומודיע על חיו, אך אינו מכוונם ומעצבם. הווייה זו, של ניתוק היסטורי-רוחני, או נכון יותר — חברתי-רעיוני מהווה את הקוטב האחד של ההווייה האכזיסטנציאלית המודרניסטית, את הקוטב האחר מהוות הספקנות והכפירה באמונה בעתיד אחר. נבואת ישעיהו על אחרית הימים, שהיפרתה רוחם ודמיונם של דורות משוררים עבריים („אאמינה גם בעתיד, אף אם ירחק זה היום, אך הוא יבוא — ישא שלום, אז וברכה לאום מלאום“) הפכה מעין פארוזיה צינית בשירו של י. עמיחי — „מעין אחרית הימים“:

— — — תל הגזיים (המאוחדים) ינהרו לירושלים
לראות אם יצאה תורה ובינתיים,
היות ועכשיו אביב
ילקטו פרחים מסביב.
וכיתתו חרב למזמרה ומזמרה לחרב

וחזור חלילה ושוב בלי הרף.
אולי מכיתותים והשחזות הרבה,
ברזל הריב בעולם יכלה.

הרי שחוויות התקופה המודרנית, זו של המלחמה הקרה, וביחוד המישקע החוויתי של מי שחי בארץ של שביתת-נשק מאיימת, מצא את ביטויו בשירו של עמיחי; אך שוב במחזורית מכושפת, ללא מוצא שהוא. נקטעה הזיקה לעבר, זולת השימוש בביטויים מקראיים על דרך הפיכתם ושינויים הפארוזי, ולא נפתח פתח-תקווה לקראת העתיד, אם לאומי ואם אנושי.

ג

לא הבאתי ציטטין אלה כדי לפסול ולבטל זכותו של משורר זה מלבטא את חוויותיו הוא כפי שהנן מתהוות אצלו במציאות עכשווית. זכותו של הדור הזה לחיות את חייו הוא בכינות וזכותו ליתן להם ביטוי, אף אם מהווים הם סטייה מדרך האבות וכפירה במוסר אבות. הן כך שרה משוררת ישראלית צעירה בדבר נושאי התקוות הלאומיות והאנושיות שלנו בכל הדורות, בשירה "ביאת המשיח":

— — —
"לילה תמים חיכו על פתחם
משיח לא בא אליהם לנחותם,
שנא משיח ככל אדם
יען הפך דיבורו וניחם"

(דליה רביקוביץ — ביאת המשיח)

אך נשאלת השאלה: האומנם "שינוי ערכין" יש כאן? הנושא עמו דור מודרניסטי זה, המורד בחטאת אבות ובמוסרו, בשורה חדשה? כאשר יצא מ. י. ברדיצ'בסקי בסידרת רשימותיו ל"שינוי ערכין" היה בכך לא-רק ביקורת ושלילת ערכי-החיים של היהדות המסורתית בגולה. אלא אף קריאה לרינסאנס לאומי ולהומאניזם יהודי חדש. — מהי בשורת ההומאניזם החדש הנישאת בעולם הספרות העברית המודרניסטית, למעלה מיובל שנים לאחר קריאה זו? מה הם ערכי-הרוח החדשים והאמונה החדשה שנוצרו עקב תמורה זו ומרידתו של דור חדש זה בקודמיו? דומני, כי אין כאן שינוי-ערכים ומעבר לערכים חדשים; אין כאן מעבר מאידיאולוגיה אחת סוציאלית, או לאומית, לאידיאולוגיה אחרת. יש כאן, אולי, ביטוי לשמיטת ערכים ולכשלון בהגשמתם בחיים. יש כאן ביטוי של יאוש מאמונה בסולם ערכים כלשהו. כך שר אחד המשוררים העבריים הצעירים בני דור זה:

צא מאיצטגנינות שלך, מסדר
המזלות פלוגי הגלגלים
שלא לך דלק, שקול אות המאזנים,
עיפת. מבטיך העולים
לאשמורות-בינים
למרחקים אשר אינך מוצא

חוזרים ריקים אל תוך עיניך, צא,
והיאסף אל תוך החשיכה
שבין המאורות,
לסוב כבוי, תוך גלגל דמך.

(דן פגיס: צא מאיצטגנינות שלך)

השירה האינדבידואליסטית "העכשוית", מנסה להתמודד עם בעיות הזמן, איש איש עם בדידותו וניכורו, ולכן אינה מסוגלת אף ליצור ערכים חדשים יפים יותר או אמיתיים יותר.

הספרות העברית של המאה האחרונה, בתווי-דיוקנה הסגוליים, היתה מבשרת הבשורה החדשה הלאומית-חברתית והאנושית והיתה צמודה לדופק תנועת הגאולה הלאומית שלנו. מאז דורו של ביאליק ועד דור מלחמת-השיחרור, נתקיימה זיקה כמעט בלתי-אמצעית בין יוצרי ספרותנו ובין ערכי הרוח והחיים של תנועת התחייה בישראל על תכניה הלאומיים-תרבותיים והחברתיים-רוחניים. הצורות והדרכים נשתנו ונתגונו, המוטיבים התחלפו והעשירו, אך הזיקה היסודית הזאת — לא נתרופפה.

דרכה של ספרות-לאומית שהיא מזמנת ומפגישה דורות שונים יחד, אין הדורות בספרות באים בזה אחר זה, אלא נפגשים זה עם זה. אנשי ה"יחדיו" שמרדו בדור ביאליק, נפגשו עם דור ביאליק ונפגשים עם אנשי ה"עכשיו", המורדים כעת בהם. אל לנו לשכוח, כי בד בבד עם מרידתו הרוחנית של דור זה, ממשיך לפעול דור סופרים ומשוררים עבריים מבני-הארץ, שיצירתו החלה עוד ערב הקמת המדינה (יוזר, שמיר, מגד, שחם, גורי ואחרים) ונמצא עתה בעצם אוני הספרותי. בשבילו סולם הערכים החברתי, על אף נסיונות התקופה ואכזבותיה — עדיין ניצב וראשו מגיע השמימה. יש עולים בו ויש יורדים... בשבילו, הזיקה ההיסטורית, לא רק למפעל התחייה הלאומי, אלא למסורת התרבותית של העבר — לא הופרה. אין על-כן שחר למחשבה הרוצה לראות שינוי-ערכים בספרות העברית כתוצאה מן התמורה מיהודי לישראלי, או ל"כנעני"... אומנם, שירת ה"עכשו" היא שירת תמורה וסטייה, אך אין תמורה ללא המשכיות היסטורית ואין מרד בספרות ללא שיבה אל ערכי-רוח שנתלבנו בכור הדורות. יש להניח, כי אף הניהיליזם המודרניסטי הישראלי יתגבר על תעיותיו ומשוגותיו שלו וסופו שישתלב במסורת ההיסטורית-ספרותית שלנו.

ניו-יורק, סיון תשכ"ג

